

ANADOLU SELÇUKLU MİMARİSİNDE TUĞLA, TUĞLA-ÇİNİ BİRLİKTELİĞİ ve GEOMETRİ

Serap EKİZLER SÖNMEZ**

Öz

Araştırmalar neticesinde tarihte kökü Mezopotamya'da Sümerliler zamanına dayanan tuğla malzemenin serüveni sonraki yıllarda Abbasiler'le devam etmiştir. Tuğla malzeme özellikle Türklerin yaygın olduğu Orta Asya ülkelerinde mimaride hem yapı hem de süsleme aracı olarak büyük bir dinamizmle uygulanmıştır. Süslemede tuğlanın biçiminden de istifade edilerek geometrik formlar oluşturulmuştur. Özellikle Karahanlılar döneminde çıplak tuğla geometrik süslemede sadeliğin asaletine ulaşmıştır. Büyük Selçuklularda ise işin içine artık pişmiş toprağa renk ilavesiyle farklı formlar oluşmuş, sonraki süreçte Büyük Selçuklular'ın geleneksel malzemesi olarak Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu'da hemen tüm Selçuklu dönemi yapılarında taşın kullanılması bölgenin jeolojik yapısı gereğidir. Tuğla kullanımına gelince; bu bir zorunluluk olmayıp bilinçli bir tercih'tir. Anadolu'da genel kanının aksine tuğla uygulamalar çeşitlilik ve işçilik açısından değerlendirilirse, malzemenin geleneksel niteliğini yitirmeyip büyük heyecanlar içeren ve daha önceki örneklerinden ayrılan yeni boyutlar kazanmışlardır.

Anahtar kelimeler: Tuğla, çini, tuğla-çini kompozisyonu, geometri, Selçuklu mimarisi.

Brick, Brick-Tile Composition and Geometry in Anatolian Seljuk Architecture

Abstract

According to the researches, the brick material, whose roots go back to the time of Sumerians in Mesopotamia, continued its adventure in later ages through Abbasids. Especially in the Middle Asian countries that had major Turkish population, the brick was utilized in the architecture as a means of both structure and ornamentation in a very characteristic and dynamic way. In ornamentation, geometrical forms were created as a result of making use of the shape of the brick. Particularly during the period of Karahans', the bare brick reached a noble plainness in geometrical ornamentation. When it comes to the Great Seljuks, different forms were created as a result of adding colours into the baked-clay. In later periods, it was carried to Anatolia as the traditional material of the Great Seljuks. In almost all the structures in Anatolia that were built in the

* Marmara Üniversitesi SBE, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

Seljuk era, the use of stone was due to the geological conditions of the area. As for the use of brick, it was not a necessity; it was a conscious preference. Contrary to general opinion, I have noticed that, from the perspective of variety and craftsmanship, the applications of the brick in Anatolia gained new exciting dimensions, differentiating from its previous applications without losing the traditional characteristics of the material.

Keywords: Brick, tile, brick-tile composition, geometry, the Seljuk Architecture

1. Giriş

Tarihte kerpicingin pişirilerek tuğla halini alması büyük ihtimalle Mezapotamya'da Sümerliler zamanına rastlamaktadır. Babil'de büyük duvar yüzeyleri kaplanırken sırlı tuğla kullanılmaktaydı. Sonraki yıllarda ise Abbasiler zamanında bu teknik canlanmış, 12.yy.dan sonra da özellikle Türklerin yaygın olduğu bölgelerde hem mimari konstrüksiyonda hem de tezyinatta kullanılarak büyük bir gelişme göstermiştir.¹ Tuğla, kerpiçten daha kaliteli, daha sağlam bir malzemedir, fakat kullanılmaya başlaması kerpicingin sonunu getirmemiştir. Bir süre birlikte kullanılmıştır. Daha ekonomik olması istenen yapılar tek başına kerpiçle inşa edilmeye devam edilmiştir. Orta Asya, İran, Mezapotamya'da birçok yapı yine kerpiçle inşa edilmiştir. Takriben X. yy.da tuğla çıplak olarak binaların yüzeyini kaplamıştır. Tuğlanın yapı ve konstrüksiyon olarak kullanıldığı ilk yapı olarak Samanoğlu İsmail Türbesi'ni görmekteyiz. Daha sonra XI. yy. Karahanlı yapılarıyla bu tür uygulamalar yaygınlaşmıştır. Yine bu dönemlerde tuğlanın dekoratif özelliklerinin farkına varılmış ve zengin motifler tuğla yapıları süslemeye başlamıştır.² İran'da çıplak tuğla kullanımı XII. yy. ortalarına kadar özellikle minarelerde büyük bir arzuyla kullanılmaya devam etmiştir. Sonraki süreçte tuğla ve alçı birlikte kullanılmıştır. Büyük Selçuklulara gelindiğinde ise tuğla ile birlikte çini kaplama kullanımının yaygınlık kazandığını görüyoruz.

Kısaca çıplak tuğla yapı geleneği Türkistan, Horasan, Gazne ve Orta İran'da Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular'da görülmekte ve oradan da Selçuklular'ın geleneksel malzemesi olarak Anadolu'ya taşınmaktadır.

Anadolu Selçuklularından günümüze kadar ulaşabilmiş kerpiç yapı yoktur. Fakat Konya'da Alâeddin Köşkü'nde tuğla cidarların içinde kerpiç kullanılmıştır. Bu durumda Orta Asya'da her dönemde yaygın olarak kullanılan malzemenin Anadolu'ya kadar geldiğini görmekteyiz.³

¹ Doğan Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*, YKY, İstanbul 2012, s.123

² Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, c.I, Türkiye Anıt ve Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul 2007, s.76

³ Aysıl Tükel Yavuz "Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri", editör; Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 281

1.1. Anadolu Yapı Mimarisinde Malzeme Kullanımının Seyri

Orta Asya'da yüzeyin başka bir örtücü malzeme altında gizlenmediği "çıplak tuğla üslubuna⁴ karşın XII-XIII. yy Anadolu mimarisinde yapıların ana malzemesini taş oluşturmuştur. Anadolu'da tamamı tuğla olan birkaç türbe dışında tuğla yapı yoktur. Tuğla genellikle taş eserlerde yardımcı malzeme olarak yer alır; minare, kubbe, kubbe kasnağı, kemer, tonoz gibi.⁵ Anadolu'nun bilinen en eski duvarları yapılan kazı çalışmaları neticesinde MÖ. 8300 yıllarına aittir. Neolitik döneme ait Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarındaki Çayönü'nde taş temelli, kerpiçten dört duvarlı binalar bulunmuştur Bilinen en eski Anadolu duvarlarında kullanılan malzemeler taş, kerpiç, ağaç ve kamıştır. Uzun yıllar bu birliktelik devam etmiştir.

MÖ.2000 yılının ortalarından itibaren Hititler büyük boyutlu taşlarla (yükseklikleri 1.80m. ye ulaşabilen) duvar örmeye başlamışlardır. Hititler'in yıkılmasından sonra Batı Anadolu'da Firigler, Doğu' da ise Urartular (MÖ. IX-VI.yy.lar. / Demir Çağı) taş duvar tekniğini geliştirerek devam ettirmişlerdir. Hatta Urartular daha sonraları Yunan döneminde de kullanılacak olan boyutları 1m. yi aşan çokgen taş blokların harçsız bir şekilde örülmesi prensibine dayanan 'kyklopik' örgü türünü geliştirmişlerdir. Hititler Dönemi ve öncesinde de bu teknik uygulanıyordu fakat Urartular bazalt gibi çok sert bir taşla bunu uygulamışlardır. MÖ. İlk yüzyıldan itibaren Romalıların hakimiyetinde olan Anadolu' da biraz daha ucuz ve kolay uygulanabilirlik yollarının araştırıldığı duvar inşasında artık tuğla yardımcı malzeme olarak devreye girmiştir. Bizans döneminde ise taş ve tuğla birlikte oldukça uyumlu bir uygulama ile alması duvar oluşturmuştur. Anadolu Türk mimarlığında ise dört temel duvar yapım tekniği uygulanmıştır;

1. Tuğla duvar örgüsü; daha ziyade Selçuklular, kısmen de Beylikler döneminde uygulanmıştır. Tuğla duvar Osmanlı'da ise XVIII. yy. da biraz yaygınlık kazanmış fakat sonrasında önemli bir konumu olmamıştır. Selçuklu dönemindeki yaygınlığı ise İran geleneğinin yansması olarak açıklanabilir.

2. Kaba yonu duvar örgüsü; Anadolu Selçuklular' dan başlayıp, son döneme kadar uygulanmıştır. Ekonomik şartlara bağlı olarak boyutları küçük yapılarda kullanılmıştır.

3. Alması duvar örgüsü; Bizanslılar' dan aktarılan bir teknik olup, XIV-XV.yy. Osmanlı mimarlığında da tercih edilen bir örgü tekniği olmuştur.

4. Yanaşık derzli kesme taş örgü; XII. yy.dan itibaren tüm önemli yapılarda uygulanmıştır. Klasik dönem Osmanlı yapılarında da standart yapım

⁴ Ömür Bakırcı "Tuğla Ahşap ve Cam"; editör Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY, İstanbul 2008, s.301

⁵ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1978, s. 59

tekniki olarak uygulanmıştır.⁶

Anadolu'da hemen hemen tüm Selçuklu dönemi yapılarında taşın kullanılması bölgenin jeolojik yapısı gereğidir. Orta Asya'da tuğlanın tüm imkanlarından faydalanılarak kullanılma sebebi de aynı gerekçeye dayanır. Anadolu'da tuğla kullanımı ise bir zorunluluk olmayıp bilinçli bir tercih'tir. Aslında Anadolu'daki tuğla uygulamalar çeşitlilik ve işçilik açısından değerlendirilirse, malzemenin geleneksel niteliğini yitirmediği görülür. Hatta hem tuğla örgü çeşitlendirmeleri hem de tuğla kaplamalar ön örneklerinden ayrılan yeni boyutlar kazanmışlardır. Tuğla birimlerinin istif yöntemlerinde yapılan çeşitlendirmeler temel örgü türlerini oluşturur.⁷

1.2. Tuğla Üretimi ve Örgü Çeşitleri

Tuğla, duvar örmekte kullanılmak üzere balçığın kalıplara dökülüp kurutulduktan sonra fırında pişirilmiş halidir. Kerpiç tuğlası, delikli tuğla, ateş tuğlası, köşe tuğlası, çini tuğlası gibi çeşitleri mevcut olup bunlar balçık içine katılan malzemeye, kalıp şekline, ve yapılış tekniğindeki hafif oynamalara göre isimlendirilir. Tuğla yapılacak toprak ne çok killi (yağlı) ne de çok kumlu (kuru) olması gerekir. Eğer toprak çok killi ise tuğla kuruduğu zaman çatlama yapar. Çok kumlu olanlar ise çatlama yapmaz fakat suyu emiciliği fazla olduğu için çürüme yapar. Bu sebeple toprağın kil/kum oranına bağlı olarak kum veya kil ilavesi yapılır. Bir toprağın iyi bir tuğlaya dönüşüp dönüşmeyeceği denemelerle anlaşılır. Bir numune hazırlanır ve her mevsimdeki değişim hali gözlemlenir.⁸

Tuğla yapımına uygun olduğu belirlenen toprak, su ile hamur haline gelinceye kadar ıslatılır ve iyice yoğrulur. Tahta kalıplara dökülür. Üzeri silindirlenerek fazlası alınır. Havada kurutulduktan sonra fırınlanır.

Sırlı tuğlada ise fırınlanmadan evvel tuğla bloğun üzerine esası kum olan astar çekilir. Sıra katılan maden oksitleri onu renklendirir; demir kırmızıyı, bakır yeşili, kobalt mavi tonları sağlar. İyi ve altyapıyla uyumlu sır erimeli ve yüzeye bağlanmalıdır. Eğer altyapıda desen varsa renkli desenlerin üzerini bir cam gibi parlatacak ve mukavemetini artıracaktır.⁹ Sır, tuğla veya çiniye fırça veya püskürtme ile uygulanır veya tamamen sır dolu bir kovaya batırılarak güneşte biraz kurutulduktan sonra fırınlanır. Böylece sır eriyerek tuğla ile bütünleşme

⁶ Nezih Başgelen, *Çağlar Boyunca Anadolu' da Duvar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 9-80

⁷ Ömür Bakırer, "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Tuğla Örgülerde Kullanılan Özel Derzleme Yöntemleri", Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı XXXII, Ankara 2002, 397 sayfa, s.1

⁸ Garo Kürkman, *Toprak Ateş Sır, Tarihsel Gelişimi ve ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*, Suna ve İnan Kırac Vakfı, İstanbul 2005, s. 379

⁹Editör Ara Altun, *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul 1999, s.16

sağlanır. Bazen içine renk de katılarak renkli sır oluşturulur.¹⁰ XIII. yy. ikinci yarısından başlayarak Anadolu’ da sırlı tuğla bezeme zenginleşmiştir. Bu dönemden birçok minarede sırlı tuğla tüm gövdeye yayılmaktadır.¹¹

Beden duvarlarında taşıyıcı olan tuğla duvara yapılan kaplama tuğla örgüyü oluşturur. Bu örgü ya beden duvarı yapılırken veya beden duvarı yapıp bittikten sonra onun önüne örülerek yapılabilir. Beden duvarı ile örgü kaplama arasında sağlam bir bağ oluşturulur. Üst örtüde yani kubbede ise ya tuğla örgü kubbe yüzeyini bir kabuk gibi sarar veya kubbe ya da tonoz çift tuğladan örülerek iç yüzeyde süslü bir örgü tasarlanır. Genellikle tuğlanın hâkim olduğu Anadolu minarelerinde ise beden duvarlarında olduğu gibi tuğla zemin üzerine ikinci bir tuğla tabakası örülür. Tam ve yarım tuğlaların bu örülme esnasında üst üste ve yan yana dizilmelerine istif veya sıralama denir. İstif örgünün temelini oluşturur.¹² Yatay istifte sırsız birim tuğlalar sadece yatay yönde istiflenirler. Yatay/düşey istifte, yatay sırada tuğlalar bir yatay bir düşey yerleştirilir. Eğik istifte ise her yatay sırada tuğlalar yatay sıraya 45 derecelik eğimle yerleştirilirler.¹³ Mesela yatay olarak istifte temel örgü türü; düz örgü (sepet örgü), yatay / düşey istifin; balıksırtı örgü, eğik istifin ise başak örgüdür. Bu örgü türlerinde tuğla malzeme çeşitli renklerde, çeşitli boyutlarda kullanılarak ve uygulanan derzlerde değişiklikler yapılarak farklı biçimler oluşturulmuştur.¹⁴

Tuğla Anadolu’ da ya bunlar gibi yapısal niteliğin ağırlıklı uygulandığı şekliyle veya bunlardan farklı olarak özellikle geometrik örgülerin gerçekleştirildiği kesme tuğla kaplama olarak uygulanır. Geometrik bezeme için özel hazırlanan tuğlalar kullanılır.

1.3. Çini

Çinide özlü ve özsüz hammaddeler olmak üzere iki cins hammadde kullanılır. Özlü hammaddeler kaolinler ve killerden oluşup bağlayıcı özellikleri yüksektir. Çabuk şekil aldıkları gibi şekillerini fırınlama öncesi de korurlar. İçerisinde demir oksit bulunduğu için fırınlama sonrası sarı veya kırmızı renk tonlarını alırlar. Özsüz ham maddeler saftırlar ve diğeri kadar plastik değeri yüksek netice vermezler. Erken İslam çinilerinde, bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte özlü hammaddeler kullanılmıştır. XII. yy. da Selçuklu’ ların geliştirdiği bir teknoloji ile yeni sert ve sık dokulu bir hamur türü geliştirilmiştir. Ana hammadde olarak kuvars kullanılıp kaliteyi artırmak için bir miktar beyaz

¹⁰ Oktay Aslanapa, *Anadolu’da Türk Çini ve Keramik Sanatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1965, s.38

¹¹ Gönül Öney, *İslam Mimarisinde Çini*, Ada Yayınları, İzmir 1987, s.45

¹² Ömür Bakırer “Tuğla Ahşap ve Cam”; editör Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY, İstanbul 2008, s.307

¹³ Ömür Bakırer, “Tuğla, Ahşap ve Cam”, s.307.

¹⁴Hüsra Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, c.II, Türkiye Anıt ve Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul 2007, s.465

kil ve sırça (frit) eklenmiştir. İçindeki kuvarstan dolayı 950 derecelik düşük ısıda bile beyazdır.¹⁵ Aşağı yukarı yapım tekniği tuğla ile aynı yolu takip eder. Fakat çini hamuru daha kalitelidir ve dekoratif amaçlı olarak renklendirilir. Bu amaçla farklı teknikler de uygulanmaktadır ve uygulandıkları tekniklere göre de farklı isimler alırlar. Fakat esas konumuz tuğla olduğundan çini yapım tekniklerine ayrıntılı bir şekilde yer vermeyi uygun görmedim.

Çininin mimaride kullanımına sırlı tuğla olarak Asur Dönemi'nde MÖ. XII. yy. da başlamıştır. Özellikle Babil döneminde kabartma olarak ve sırlanarak yapılmıştır. Sasaniler'de hiç çini kullanılmamıştır. Mimaride tuğla ve stuko kaplamalar tercih edilmiştir. Sonrasında yapılan kazılarda Abbasiler'in çini uygulamalar yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu dönemden günümüze fazla örnek gelmemiştir. Çininin gelişimini Orta Asya' da Türk eserlerinde sonraki dönemlerde görmekteyiz. Büyük Selçuklu döneminde İran'da XI. yy. dan itibaren uygulama gelişmiştir. Aynı dönemde Anadolu'da mozaik çininin uygulaması süratli olmuştur. Moğol istilası nedeniyle Büyük Selçuklu' da kesintiye uğrayan mozaik çini, Anadolu' da kesintiye uğramadan gelişerek en güzel örneklerini vermiştir.¹⁶

2. Anadolu'da Tuğla Uygulamalar

Selçuklular Anadolu'ya İran'dan geldikleri için elbette her şeyin ilk önce İran'da uygulanmış olması beklenmez. Örneğin mozaik tuğla bezemenin ilk uygulamaları Sivas'tadır. Çift minareli taç kapı uygulamalarının en güzel örnekleri de yine Anadolu'dadır.¹⁷ Tuğlanın Anadolu'daki kullanımı ön uygulamaların kopyası olarak devam etmemiş kendine özgü yeniliklerle uygulanmıştır.

Anadolu'da tuğla İran'daki gibi büyük ve küçük ölçekli tüm yapılarda kullanılan ana yapı malzemesi olmamıştır. Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemi Anadolu mimarisinde esas malzeme olan taş, tuğlanın yerini almıştır. XII. yy. sonlarında Divriği Kale Camii tuğladan taş geçişi simgeleyen iyi bir örnektir. Eserin tümü taştan inşa edilmiştir. Taç kapısında, kemer köşeliklerinde taş, hem boyut ve biçim olarak tuğlaya benzetilmiş hem de tuğla örgülerini anımsatan bir düzende istiflenmiştir. Taç kapının çerçevesinde ve kemer alınlığında taş oyu alan geometrik düzenlemelerde de tuğla süslemelerden esinlenildiği görülmektedir.¹⁸ (Resim1)

¹⁵ Rüçhan Arık, Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu Ve Beylikler Çağı Çinileri*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.14-16

¹⁶ Şerare Yetkin, *Anadolu' da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s. 12-13

¹⁷ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY, İstanbul 2008, s.87

¹⁸ Ömür Bakırcı, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, c. I, ODTÜ Yayınları, Ankara 1981, s.9

Anadolu'da minareler tuğlanın kullanıldığı en önemli yapı elemanıdır. Daha çok sırlı tuğla kullanılır ve az olarak ta çini uygulanır. Genellikle taş kaide üzerindedirler ve silindirik forma sahiptirler. Büyük Selçuklu etkisi taşıyan taç kapı üzerinde yer alan örnekler de mevcuttur; Sivas Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese gibi.¹⁹ Minare Anadolu' da tasarımın organik bir ögesi değildir. Minare cami ile birlikte tasarlanmamış ve yeri netlik kazanmamıştır. Hatta birçoğu sonradan camiye eklenmiştir.²⁰ Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Minareleri, kalın ve kulemsi Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu minareleri ile narin ve tüm öğeleriyle olgunlaşmış klasik dönem Osmanlı minareleri arasında bir forma sahiptir.²¹ Anadolu' da iki çeşit minare formu uygulanmış ve bunların her biri iki ayrı kültürün izlerini taşımaktadır. Güneydoğu Anadolu' da Suriye Arap geleneğine bağlı, gövde şekli dört köşe olan minareler yapılmış, daha sonra Asya-Türk geleneğini yansıtan silindirik formlu minareler uygulanmıştır.²² Minarelerde kullanılan tuğlaların ebatları genellikle 15 X 15 veya 22 X 22 cm.dir. Minare gövdesi silindirik olduğu için uyum sağlamak için tuğlaların bir yüzeyine kavis verilmiştir. Genellikle daha önce değindiğim yatay örgü kullanılmaktadır. Yatay sırada dizilen tuğlaların bir üstündeki tuğla dizileri yarım tuğla boyu kaydırılır. Bazen 1/3 tuğla boyu kaydırılır. Bu gevşek örülmüş çağrışımı yapar. Arada kalan kare boşluklara bazen firuze renkli sırlı tuğlalar yerleştirilir. Daha dekoratif uygulamalarda balık sırtı, başak, zik-zak, çapraz örgü gibi uygulamalar yapılır. Artuklu dönemine ait Harput Ulu Camii, Saltuklu dönemine ait Erzurum Tepsi Minareleri örnek verilebilir.²³ İkisi de XI. yy. yapısıdır ve oldukça kalın gövdelidir.

Harput Ulu Camii'nin en ilginç bölümü minaresidir (Resim 2). Tuğla burada Orta Asya örneklerinde olduğu gibi hem yapı elemanı hem de süsleme elemanı olarak kullanılmıştır. Minare gövdesinde kuşaklar halinde geometrik süslemeler vardır. Geçmeli altı köşeli yıldızlar ve örgü motifleri tüm minareyi kaplamıştır.²⁴ Gövdenin alt kısmında balık sırtı örgü bulunur fakat düzensizdir. Aynı örgü daha düzenli olarak Konya Zemburi Mescidi'nin pabuç kısmında yer alır.²⁵

¹⁹ Öney, *süsleme ve el sanatları*, s. 59

²⁰ Doğan Kuban, *Batya Göçün Sanatsal Evreleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.277

²¹ M. Emin Başar, "Sivas'daki Selçuklu Minareleri" , Selçuklu Döneminde Sivas (29 Eylül- 1 Ekim 2005) Sempozyum Bildirileri, Sivas 2006, s. 427

²² Aygün Ülgen, "Türk Mimarisinde Minarenin Gelişimi", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul 1995, s. 498

²³ Öney, *süsleme ve el sanatları*, s. 59-60

²⁴ Aziz Doğanay, " Büyük Selçuklular", MÜ. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ders Notları, s.9

²⁵ Ömür Bakırer, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri, Vakıflar Dergisi, Ankara 1971, 9. Sayı

Siirt Ulu Camii Anadolu' da şu ana kadar bilinen ilk çinili eser sayılır.²⁶ Camii yapılış tarihi kesinlik kazanmamakla birlikte minaresi ve eski camiden kalan iki mihraptan birindeki kalıntılara göre tuğla ve firuze renkli çini birlikte uygulanmıştır. Kare kaidede de çini ve sırlı tuğlanın birlikte uygulandığı geometrik desenler görülür.²⁷ (Resim 3) Çini kaplamalarının önemli bir bölümü dökülmüş olmasına rağmen zemindeki izlerden geometrik kompozisyonların şekli çıkarılabilmektedir.²⁸ Esas bünyesi tuğla olan minarenin bedenini saran çini kaplaması oldukça dikkat çekicidir (Resim 4). Firuze renkli sırlı tuğla süslemeler, geometrik geçmeler, örgü ve yıldız motifleriyle süslenmiştir. Minarenin 1129 tarihli olduğu tahmin edilmektedir.²⁹

Erzurum Tepsi Minare'de yazı bordüründen sonraki geniş kuşak içinde yatay ve dikey yönde dizilmiş tuğlalar baklava örgü oluştururlar (Resim 5). Baklavaların dış hatlarını sınırlayan tuğlalar parlaktır. Aynı örgü sistemi Akşehir Ulu Camii ve Gündük Minare Mescidi' nin sekizgen pabuç yüzeylerinde bulunur.

XIII. yy. minareleri daha ince ve uzunlaşmıştır. Düz örgülü gövde üzerinde sırlı tuğla veya mozaik çinili kuşaklar bulunur. Bu kuşaklar bazen kufi yazılıdır. Bu döneme ait birçok örnek vermek mümkün; XIII.yy. minarelerinden Sivas, Kayseri, Akşehir Ulu Camileri, Aksaray Kızıl minareler gibi. Bu dönemde sadece firuze renkli çini ve sırlı tuğla kullanılmıştır.³⁰ Sivas Ulu Camii minaresi şerefeye doğru incelik ve pabuçsuz bir şekilde direkt tuğla kaideye oturur. Gövdenin üst kısmında sırsız tuğladan oluşmuş yazı bordürü, onun hemen üstünde de özgün mukarnaslı şerefe kornişini bulunur.³¹ Bu mukarnasların içlerinde ince kesme tuğlalarla firuze renkli çini mozaikle oluşturulmuş geometrik süsleme bulunur. Şerefenin hemen altında ve gövdenin ortasında bilezik şeklinde bordür minareyi çevreler. İkisinde de harap halde kufi yazı kuşağı bulunur (Resim 6,Resim 7).³²

XIII. yy. ortalarından itibaren minarelerin tuğla ve çini tezyinatında zenginleşme oluşmuştur. Bu dönemde Anadolu' da daha önce görmediğimiz

²⁶ M. Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum hayatında çini"; editörler Gönül Öney, Zehra Çobanlı, *Anadolu' da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 30

²⁷ Şerare Yetkin, *Anadolu' da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s.28

²⁸ İdris Köprülü, Uğur Ünal, "Siirt Ulu Camii ve Minaresi", *Röle ve Restorasyon Dergisi*, Ankara 1983, 5. Sayı, s.19

²⁹ Şahabettin Öztürk, Bülent N. Kılavuz, Ülkü Can Karakuş, "Siirt Ulu Camii Minaresi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 2007, 30. Sayı, s. 390-393

³⁰ Öney, *süsleme ve el sanatları*, s. 61

³¹ Ürün Biçer Özkun, "Selçuklu Mimarisinde Malzeme Kullanımı Ve Sivas Minarelerinin Malzeme Değerlendirmesi", *Selçuklu Döneminde Sivas (19 Eylül- 1 Ekim 2005) Sempozyum Bildirileri*, Sivas 2006, s.503

³² Şerare Yetkin, *Anadolu' da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s. 34

yenilikler görülür. Bunlar; çift minareler, çift şerefeler, yivli gövdeler ve bütün gövdeyi saran tuğla ve çini bezemelerdir. Çinili süslemelerde firuze ile birlikte patlıcan moru ve kobalt mavisi de uygulanmıştır. Akşehir Taş Medrese, Kırşehir Cacabey Medresesi, Afyon Ulu Camii, Afyon Kuyulu Mescid minareleri düz silindirik gövdeli olup zengin sırlı tuğla süslüdürler. Bu dönemdeki yivli gövdeli tuğla minareler İran Selçuklu örneklerini de aşan bezeme örneği sergilerler. Konya İnce Minareli Medrese ve Sivas Gök Medrese minarelerinde yivlerin arasında bulunan kaval silmeler firuze renkli sırlı tuğladandır.³³

Konya İnce Minareli Medrese taç kapısının kuzeyinde taş bir kaide üzerinde yükselen minare üzerine türkuaz sırlı tuğlalarla baklavalar yapılmıştır (Resim 8, Resim 9). Gövde sekiz dilimli olup patlıcan moru ve mavi küçük piramidal kabaralar zik-zak ve baklava desenleri oluşturmuştur. Gövdedeki her dilimin arasına türkuaz sırlı yuvarlak tuğlalar dizilerek aşağıdan yukarı doğru profiller oluşturulmuştur. Şerefenin altında muhtemelen kufi geometrik türkuaz renkli çini kalıntıları görülmektedir. Dış kısmında minare ve taç kapıdan başka medresenin özgün bir kısmı kalmamıştır. Yalnızca bazı geçiş kısımlarının sırlı bezemeye vurgulanan yapının yüzeyi düz tuğla örgü ile kaplanmıştır.³⁴ Sivas Gök Medrese'nin minarelerinde de İnce Minareli Medrese Minare düzeni tekrarlanır (Resim 10). İki eserin de banisi vezir Sahib-i Ata Fahreddin'dir. Sivas'da 1271 tarihli Gök Medrese taş oyma sanatının klasik dönemi denilebilecek olgunluktaki eseridir. Taş taç kapı üzerinden iki tuğla minare yükselir. Medresenin kubbeli kısmı yenilenmekle birlikte kenar kalıntılarında aslında sırlı tuğla bezemeli olduğu anlaşılmaktadır. Mescidin kubbeye geçiş bölgesinde sırsız tuğla yüzeyine türkuaz ve mor sırlı tuğlalarla geometrik desenler oluşturulmuş ve Türk üçgenleriyle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Türk üçgenlerinin arası kible duvarı hariç üç duvarda geometrik örgü ve bitkisel tezyinatlı çini mozaikli sağır nişler yerleştirilmiş. Kubbe kasnağında bitkisel motifler arasında ve beyaz harç zeminde çok etkileyici bir celi kitabe mevcuttur (Resim 11).

Tuğla, yapının dışında minarede kullanılırken yapı içinde genellikle kubbe, kasnak, tonoz, kemer gibi yerlerde uygulanır. Kubbelerde tuğla dizilişi ile etkileyici geometrik kompozisyonlar oluşturulur. Firuze ve patlıcan moru renkli sırlı tuğlalar bazen kubbeye zenginlik katar. Tuğla kubbelerin kasnakları genellikle çini mozaik süslüdür. Zamanında daha çok olduğu tahmin edilen tuğla örgülü kubbelere hepsi de XIII. yy.ın ikinci yarısında yapılmış olan şu eserler örnek gösterilebilir; Akşehir Küçük Ayasofya mescidi, Konya Sırçalı Medrese Türbesi, Malatya Ulu Camii, Akşehir Taş Medrese Mescidi ve Türbesi, Konya İnce minareli medresesi, Sivas Gök Medrese Mescidi, Sivas Buruciye Medresesi, Harput Alaca Mescidi, Çay Taş Medresesi, Konya Sahib-i Ata

³³ Öney, *süsleme ve el sanatları*, s. 60

³⁴ M. Oluş Arık " Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini"; Editörler Gönül Öney- Zehra Çobanlı, *Anadolu' da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 55

Hanıkahı ve Türbesi, Konya Beyhekim Mescidi. Bu kubbelerde tuğla, sırlı tuğla ve çini mozaikle, bazen sadece tuğlanın geometrik dizilimiyle bazen da üç malzemenin uyumlu örgüsü ile dekoratif görünüm oluşturulmuştur.³⁵

Malatya Ulu Camii'nde maksure kısmı, avlunun batısında uzanan revak kemerleri ve eyvan tuğladır. Hem planı hem de tuğla yapı malzemesinin kullanımı açısından Malatya Ulu Camii Büyük Selçuklu İran üslubunun Anadolu'da uygulanmış halidir.³⁶ Yüzeyleri sırlı ve çini bezemelidir. Cami içindeki kalın taş ayaklar adeta kasvetli bir orman havasını çağrıştırır. Avluya çıkınca tezat bir durumla karşılaşılır, batı revak cephesindeki dönemin en parlak tuğla ve çini mozaik örnekleriyle karşılaşılır (Resim 12, Resim 13). Her bir revak kemerinin üzerinde beyaz harç zemin üzerinde türkuaz çini mozaikle düğümlü ve çiçekli kufi yazılarla yatay bir kitabe bulunmaktadır. Köşeliklerde sırsız tuğladan kesilen parçalarla geometrik desenler oluşturulmuştur. Bu geometrik desenler altı köşeli yıldızlar içerir ve yıldızlara türkuaz ve mor çini parçaları yerleştirilmiştir. Eyvan cephesi de sırlı, sırsız tuğla ve çini ile kaplanmıştır. Cephede örgülü ve yıldızlı desenler oluşturulmuştur. Eyvan cephesinde oldukça zengin geometrik bezemeler bulunmaktadır (Resim 14).

Maksure bölümünün ağırbaşlı bezemeleri İran'daki Büyük Selçuklu Camilerini andırır fakat buradakiler yüksek kalitedeki sırlı tuğlalar ile kaplanmıştır. Malatya Ulu Camii Divriği ulu Camisi gibi ne öncülere ne de artçıları olan bir cami. Biri Selçuklu taş sanatında doruk noktasına çıkış, diğeri ise eyvanlı yapısının yanında sırlı bezemenin ve tuğla mimari motifleriyle muhteşem bir çıkıştır.³⁷ Üç dilimli tromplardan başlayarak tuğlalar değişik şekillere göre dizilmiş ve kubbe içinde bunlar spiral bir form oluşturmuşlardır. Tam ortada patlıcan moru ve firuze renkli mozaik çinilerden oluşturulmuş bir mühr-i Süleyman bulunmaktadır. Kubbe kaidesinde patlıcan moru renkli nesih yazıyla ayet kitabesi kuşak halinde dolanmaktadır (Resim 15).³⁸

Sivas Buruciye Medresesi Türbesi kubbesi sırlı ve sırsız tuğlalarla süslenmiştir (Resim 16). Tuğla derzlerine incecik türkuaz çubuklar yerleştirilmiştir. Kubbeye geçişte pandantif görevini üstlenen üçgenlerin içleri geometrik çinilerle bir ağ gibi örülmüştür. Üçgenlerin aralarında Sivas Gök Medrese Mescidi'ndeki gibi birer tane sağır niş bulunur. Nişlerin içi türkuaz ve lacivert geçme altıgenler, baklava motifli geometrik desenle doldurulmuştur. Kubbe kasnağı türkuaz ve lacivert balıksırtı motifli bordürle çevrelenmiştir. Kubbeye geçiş bölgesiyle duvarlar arasında üç sıra kuşak bulunur. Üstte ince bir geometrik kuşak ve hemen altında açılma olur. Bu bölüm mukarnalıdır ve

³⁵ Öney, *Süsleme ve El Sanatları*, s.62

³⁶ Giovanni Curaolta, *Türkiye Selçuklularından Osmanlılara Sanat*, Çeviren Kemal Atakay, YKY, İstanbul 2010, s.90

³⁷ Arık, *çini*, s. 65-74

³⁸ Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı Ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM Yayını-Sayı 43, Ankara 1991, s.40

onun da altında beyaz harç zemin üzerine türkuaz bitkisel kompozisyonla üzerine, biraz aşağısına işlenmiş mor sülüs hatlı bir kitabe mevcuttur. Kitabe eseri yaptırın Burucirdi ve ölümü hakkında olup dört duvarı dolaşır.³⁹

Konya Sahib-i Ata Hanikahı merkezi kubbeli ve dört eyvanlıdır (Resim 17). Hanikahın orta kısmını örten kubbe firuze, mor ve kahverengi renkli sırlı tuğlalarla zig-zag oluşturacak şekilde tezyin edilmiştir. Kubbe kasnağında örgülü kufi yazı içeren bir kuşak dolandır. Duvarlar yeşil renkli altıgen çinilerle kaplıdır. Türbe tarafına bakan kısımda türbeye açılan kısmın ajurlu mozaik çinili şebeke süslemeleri muhteşemdir. Türbe kısmı taş ve tuğlanın birlikte kullanımı ile inşa edilmiş ve Selçuklu Sanatının en muhteşem çinilerini barındırmaktadır.⁴⁰ Türbe dışı çok sade olmasına karşılık içindeki çini tezyinatın fazlalığı şaşırtıcıdır. En ihtişamlı kısım kare mekanı koridora bağlayan kısımda gözlemlenir. Çinilerde bitkisel motifler çoğunluktadır. Sandukaların tamamı çini kaplıdır.

Anadolu' da tuğlanın ana malzeme olarak kullanıldığı tek yapı türü; türbedir ve sayısı da oldukça azdır. İhtimaldir ki İran'dan gelen ustaların elinden çıkmışlardır. İran etkileri görülmekle beraber daha küçük boyutta ve daha sadedirler. Çokgen, kare veya eyvan planlı olan türbelerin bazılarında ise kübik bir taş kaide üzerinde ikinci bir gövde gibi duran tuğla tambur ve külah bulunur. Anadolu tuğla türbelerinde dekoratif satırlar tuğla örgülerle sağlanmakta olup bu örgüler ise daha ziyade taç kapı cephesinde, kitabede ve saçak altında toplanmaktadır. Bazen tuğla örgülerin arasına sırlı tuğla ve mozaik çini katılarak zenginleştirilir. Tuğla tezyinat Büyük Selçuklu' lara göre daha sadedir fakat bazı örneklerde şaşırtıcı zenginlikle karşılaşılır.⁴¹

Temeli kısmen taş olan Kemah Mengücek Gazi Türbesi büyük kısmı tuğla bir yapıdır. Tuğla atkılı kapının üzerinde kufi bir kitabe bulunur. Tuğla sövelerin iki tarafında taşkın bir sivri kemeri taşıyan, yine tuğladan köşeli birer sütunçe yerleştirilmiştir. Kemerin yüzü kesme tuğladan daireler ve baklavalar ile süslenmiştir. Bunların iki yanındaki üçgen bölümlerin alçı derzleri de süslü bir şekilde işlenmiştir. Kemer alınlığı ince tuğla şeritlerle geometrik tezyinata sahiptir. Kompozisyonun tam ortasına çini bir çanak konulmuştur. Dışta da tuğla örgülü olan sekiz kenarlı yapının her kenarı dikdörtgen çerçevelerle zenginleştirilmiştir. Duvar satırları tuğlaların yatay istiflenmesi ile oluşturulmuştur. Tuğladan birer dikdörtgen çerçeve içine alınmış olan ilk kitabeden kuzeydoğudaki kufi, kuzeydeki ise nesih hatla yazılmıştır. Dışarıdan sekizgen görülen türbe içerden daire planlıdır. Mengücek Gazi Türbesinin tezyinatı girişte toplanmıştır (Resim 18).⁴²

³⁹ Arık, çini, s.129

⁴⁰ Şerare Yetkin, *Anadolu' da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi yayınları, İstanbul 1986, s. 77

⁴¹ Öney, süsleme ve el sanatları, s.65

⁴² Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür dil ve tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s 48-50

Niksar Kırk kızlar Türbesi dışta 2 m. yüksekliğe kadar oldukça düzgün kesme taşla kaplı temel üzerinde yükselir. Daha sonraki kısım tamamen tuğladır ve harap halde olduğu için tezyinatı hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Alınlık tezyinatında çini mozaik şeritler kesme tuğla ile birlikte kullanılarak geometrik bir kompozisyon oluşturulmuştur.⁴³

Kayseri Pınarbaşı'da Melik Gazi türbesi tuğla işçilik açısından İran' la yarışacak niteliktedir. Melik Gazi Türbesi sade taç kapılı ve taş kaideli olup piramidal çatısı yenilenmiştir. Kare altyapı üzerinde sekizgen kasnak üzeri piramidal çatılıdır. Eserin dışında, dört yüzde sivri kemerli sağır nişler bulunmakta ve nişlerin içi tuğlaların farklı dizilmelerinden oluşmuş geometrik süslemeleri içermektedir. Maraga' daki Kümbed-i Surh'a benzetilen yapı ondan daha sadedir (Resim 19).

Cami, darüşşifa ve medrese gibi yapılarda bulunan türbelerde taştan kübik bir alt yapı üzerinde tuğla malzemededen çokgen formlu ikinci bir gövde kısım bulunur. Amasya Gök Medrese Türbesi (1266) ve Sivas İzzettin Keykavus Türbesi (1219- 1220) buna örnek verilebilir.⁴⁴

Amasya gök medrese Türbesi düzgün kesme taşlarla örülmüş kübik bir gövdeye sahip olup Amasya Gök Medrese Camii saçak seviyesine kadar yükselmektedir. Kübik gövde üzerinde ikinci bir gövde halinde sekizgen kenarlı tuğla ile inşa edilmiş yüksek bir kasnak bulunur. İki sıra taş dizisi üzerinde yükselen bu kasnağın hem konstrüksiyonu hem de tezyinatı çok etkileyicidir. Bu üst kısım Sivas'taki I. İzzettin Keykavus Türbesi' ne benzerliği ile dikkat çeker. Sekiz yüzeyin her birinde patlıcan moru şerit çinilerin kesişmesiyle oluşturulmuş yarım altıgen tezyinli silmenin çevrelediği sağır niş bulunur. Bu nişler dikdörtgen çerçeveler içine alınmışlardır.

Nişlerin içleri, kemerler ve kemer köşelikleri firuze ve patlıcan moru renginde çinilerle ve kesme tuğlalarla kaplanmışlardır. Sekizgenin kuzey kenarındaki nişin yüzeyi firuze ve patlıcan moru rengindeki çini şeritlerin kesişmesiyle oluşturulmuş sekiz köşeli yıldızları barındıran geometrik bir kompozisyona sahiptir. Kemer köşelikleri ise altıgen firuze çinilerin kenarlarından uzayan tuğla kollarla oluşturulmuş altı kollu yıldızları barındırır. Sekizgenin diğer yüzeyleri prensipte bu kenar gibi görünse de tezyini unsurlarda farklılıklar bulunur. İkinci kenarın yüzey nişinde yine tuğla ve patlıcan moru renkli çini şeritlerin oluşturduğu altıgenler bulundurulur. Köşelik ise altıgen şekilli firuze renkli çinilerin kesme tuğla uzantılarıyla çevrenmesiyle oluşturulmuş geometrik forma sahiptir. Üçüncü kenarın nişi firuze ve patlıcan moru renkli çinilerden elde edilmiş şeritlerin yarım altıgen oluşturacak şekilde birbirleriyle ilmiklenmesiyle doldurulmuş, köşelik ise birinci kenardaki köşelik ile aynı tezyinata sahiptir. Dördüncü kenar kesişen

⁴³ Önkal, *Selçuklu Türbeleri*, s.82

⁴⁴ Öney, *süsleme ve el sanatları*, s.69

sekizgenlerle tezyin edilmiştir. Beşinci yüzey küçük ve büyük patlıcan moru çini ve kesme tuğladan meydana getirilmiş sekizgenlerin kesişmesinden oluşur. Diğer üç kenar aşırı bir şekilde tahrip olmuştur.

Sekizgenin üst kısmında patlıcan moru ve firuze renkli çiniden oluşturulmuş kufiden uyarlanmış (kufi değil) bir örgü motifinden oluşmuş geniş bir kuşak dolanır. Türbenin örtüsü sekiz köşeli yıldız külahtır. Öncesinde firuze ve patlıcan moru renkte sırlı tuğlalarla örülü idi fakat büyük kısmının yıkıldığı külahın kalan kısımlardaki sırlar da dökülmüştür (Resim 20).⁴⁵

Sivas'ta bulunan I.İzzettin Keykavus Türbesi, Şifahane'nin damı üzerinde yükselir. On kenarlı ikinci bir gövde gibi yükselen yapı ehrami bir külahla örtülüdür. Üzerinde yükseldiği darüşşifanın eyvan- kemer açıklığı geniş sağır kemer şeklinde ve tuğla ile birlikte firuze ve patlıcan moru renginde çinilerle kaplıdır (Resim 21). Eyvanın cephesinde biri kapıya ait diğer ikisi pencereye ait olmak üzere üç kemer bulunur. Ortadaki bölüm kenardakilere göre daha geniştir. Cephe alınlığında kırmızı tuğlalar yatay/dikey örgülerle dizilerek bunun da aralarına firuze renkli kare formlu çini parçalarıyla kufi hatla Muhammed yazılarak tüm alınlıkta yazı tekrarlarıyla dekoratif bir görünüm sağlanmıştır. Alınlığın hemen altında tuğla çerçeve içine alınmış mavi zemin üzerine kabartma harflerle ve alınlıkla aynı uzunlukta bir kitabe bulunur. Yüzeydeki her bir bölme beyaz zemin üzerine kırmızı tuğla ile yapılmış kamalı haç deseninin sıralanmasıyla oluşmuş bir bordür tarafından çevrelenir.

Giriş kapısının bulunduğu bölümde kapının iki yanında birer sütunçe vardır ve yere kadar inmemiştir. Sütunçeler zar başlıklıdır. Hem başlık hem de sütunçenin gövdesi firuze renkli çini ve tuğla mozaiklerle yapılmış geometrik süslemelidir. Bu geometrik kompozisyon kesişen altıgenler ve kesişme yerlerinde sekiz köşeli yıldızlardan oluşur.⁴⁶ Giriş kemerinin üst kısmını çevreleyen ve sütunçeleri birbirine bağlyormuş hissi veren sıkışık harflerle yazılmış farsça bir kitabe bulunur.⁴⁷ Kapı üstündeki kemer alınlığı geometrik yıldız süslemelidir. Bunun da altında firuze renkli çini mozaikle örgülü kufi yazı bulunur. Süsleme unsuru oldukça güçlü hissedilir. Geometrik geçmeye yazının bazen uzun şeritleri katkıda bulunurken bazen de geometrik geçmenin şeritleri yazıyla bağlantı kurmadan sonuçlanır. Ayrıca yazı önce yatay doğrultuda devam etmekte sonunda yönünü değiştirerek düşey doğrultuda ve tek başına yani şeritlerle geometrik kompozisyona bağlanmamaktadır. Firuze renkli şeritlerle

⁴⁵ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, s.400-402

⁴⁶ Şerare Yetkin' den naklen Önkal, *Selçuklu Türbeleri*, s 383

⁴⁷ "Feleğin hükmüyle dünyayı okları ile Ülker yıldızını andıran ve kılıçlarıyla ikizler burcunu avlayan (ele geçiren) pek çok padişah vardı. Ama şimdi gel gör ki, ecel elinden büyük ayı yıldız kümesi gibi mızrakları dal dal kopmuş ve okları tel tel olmuştur." tercüme; Dr. Saime İnal Savi

gerçekleştirilen bu kufi küçük bir farkla Mü'mine Hatun Türbesi'ndeki geometrik geçmelere benzemektedir (Resim 22).⁴⁸

Kemerin üzerindeki üçgen yüzeyler de süsleme yine geometrik forma sahiptir. Bunun üzerindeki dikdörtgen kısım, pencere üzerlerinde de olan yazının bir parçasıdır.⁴⁹ Pencere alınlıklarındaki kompozisyonlar birbirine benzer fakat farklı geometriye sahiptirler. Sağdaki kemerin üzerindeki köşelerde bulunan geometrik şekiller de soldakilerden farklı bir kompozisyona sahiptir.

Şifahanenin damı üzerinde on kenarlı bir gövde halinde yükselen türbenin güney duvarı ile şifahanenin güney duvarı bütünlük arz eder. On kenarlı türbe şifahanenin damı üzerinde bir kaideye oturur. Her kenarda dikdörtgen, hafif derin panolar bulunur. Panoların içinde tuğlaların dar yüzleri kullanılarak iki kademe halinde sağır sivri kemerler yerleştirilmiştir. Kemerlerin yüzeylerinde oluşan üçgen yüzeyler de yine tuğlaların dar yüzeyleri kullanılmıştır. Kemerlerin içi her yüzeyde farklı olmak üzere alçı zemine yerleştirilmiş çini ve kırmızı tuğla ile yapılmış geometrik kompozisyonları içerir. Bugün ahşap ehrami bir külahla örtülü yapının orijinali muhtemelen tuğla idi.⁵⁰ İlginçtir ki dördüncü kenardaki nişin içerisinde bulunan geometrik süsleme (Resim 25) yıldız ve gamalı haçlardan oluşmuştur ve Harrakan Kümbeti'ndeki (1067) geometrik süslemeden nüans ile ayrılmaktadır. Bu kompozisyonun benzeri Sivas Gök Medrese eyvanında da görülür.⁵¹ (Resim 23-28 Türbe kasnağının yüzeylerinde yer alan geometrik kompozisyonların çözümlemesini içerir).

3. Sonuç

Orta Asya'da (Türkistan, Horasan, Gazne ve Orta İran'da Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklularda) yüzeyin başka bir örtücü malzeme altında gizlenmediği hem konstrüksiyon hem de tezyinat malzemesi olarak tuğla malzemenin kullanılmasına karşın XII-XIII. yy. Anadolu mimarisinde yapıların ana malzemesini taş oluşturmuştur. Anadolu'da tamamı tuğla olan birkaç türbe dışında tuğla yapı yoktur. Genellikle taş eserlerde yardımcı malzeme olarak yer alan tuğla, Büyük Selçuklulardaki kullanımın geleneksel devamıdır.

Kısaca birkaç eserle biraz daha ayrıntılandırdığımız Anadolu'da Selçuklu dönemi tuğla uygulaması XIV. yy. da giderek azalmış ve hatta bu dönemde tuğla minare geleneği bile bazen bozulmuş ve yerini taşa bırakmıştır. Bu dönemden sonra tuğla, XIII. yy.daki gelişmeden bağımsız olarak Bizans mimarisinde kullanılan metoda yönelmiştir.

⁴⁸ Ömür Bakırcı "Kufi Yazıda Geometrik Yorumlar Üzerine Bir Deneme", *Arkeoloji Ve Sanat Tarihi Dergisi*, 1982, sayı 1, s.16

⁴⁹ Rahman Suresinin 26-27. Ayeti. Kapı atkısının üzerinde de örgülü kufi ile Bakara Suresinin 156. Ayeti bulunmaktadır. Önkal, 388

⁵⁰ Önkal 386, Arık 48

⁵¹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s.307

Resim 1; Divriği Kale Camii (Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü).

Resim 3; Siirt Ulu Camii Minare Kaidesi (Öztürk, Kılavuz, Karakuş).

Resim 2; Harput Ulu Camii Minaresi (Sıtkı Fırat).

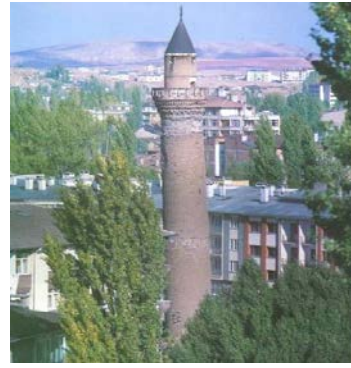
Resim 4; Siirt Ulu Camii Minare Gövdesi (Öztürk, Kılavuz, Karakuş).

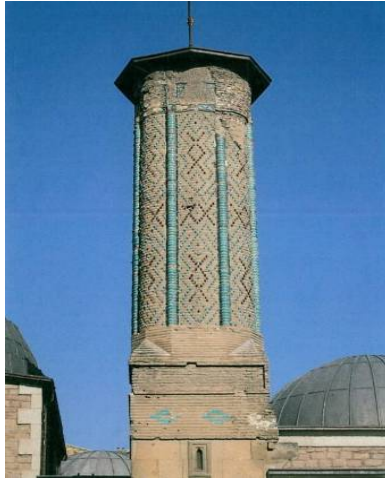
Resim 5; Erzurum Tepsi Minare (Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü)

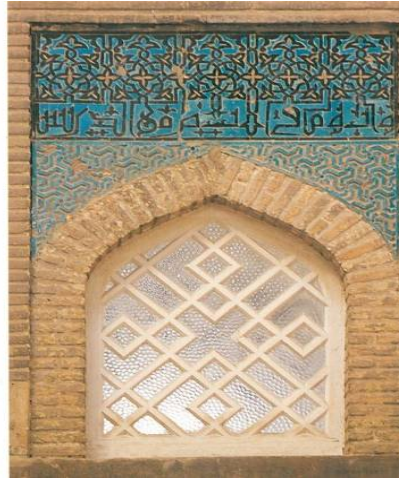
Resim 6; Sivas Ulu Camii Şerefesi (Cemal Emden)

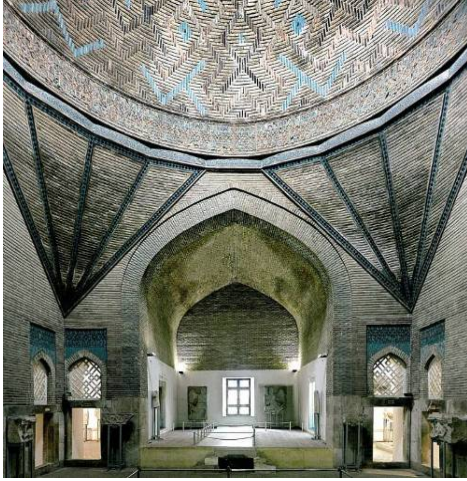

Resim 7; Sivas Ulu Camii Minaresi (Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü)

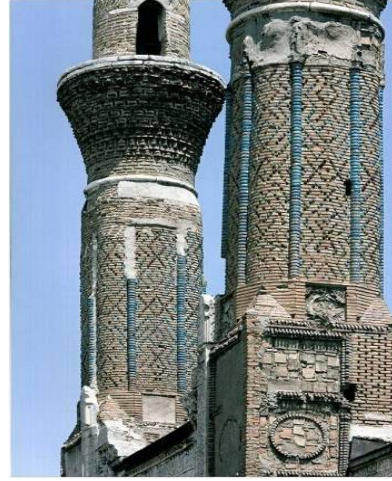

Resim 8; Konya İnce Minareli Medrese (Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü)

Resim 9; İnce Minareli Medrese Kubbeli Bölüm
(Cemal Emden)

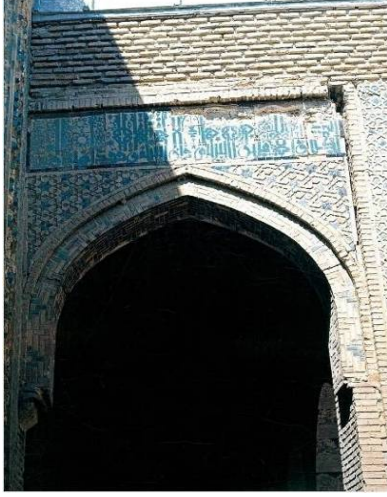
Resim 10; Sivas Gök Medrese (Cemal Emden)

Resim 11; Sivas Gök Medrese Kubbeye Geçiş
(Cemal Emden)

Resim 12; Malatya Ulu Camii Batı Revakı (Oluş Arık)

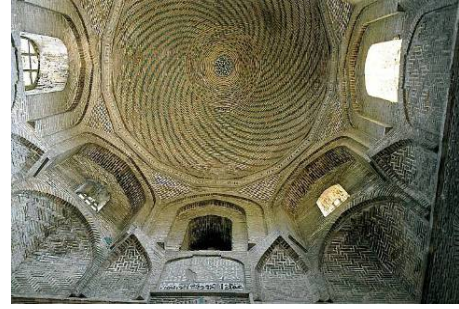
Resim 13; Malatya Ulu Camii Revak Kemerleri
(Oluş Arık)

Resim 16; Sivas Buruciye Medrese Türbe Kubbesi
(Cemal Emden)

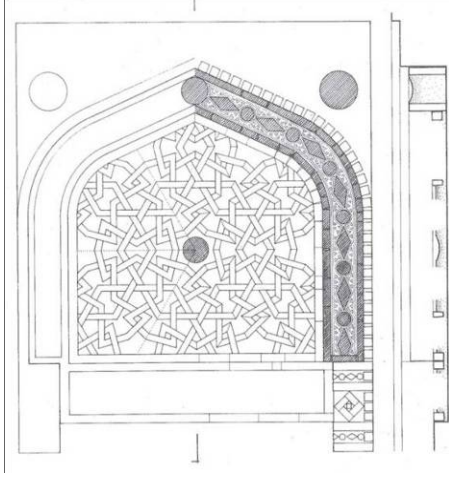
Resim 14; Malatya Ulu Camii Eyvan Tonozu
(Cemal Emden)

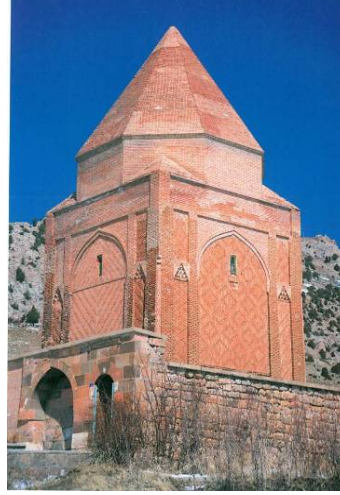
Resim 15; Malatya Ulu Camii Kubbesi (Cemal Emden)

Resim 17; Konya Sahib-i Ata Hanikahı Kubbesi
(Cemal Emden)

Resim 18; Kemah Mengücek Gazi Türbesi taç kapı alınlık (Ömür Bakırcı)

Resim 19; Pınarbaşı Melikgazi Kümbeti (Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü)

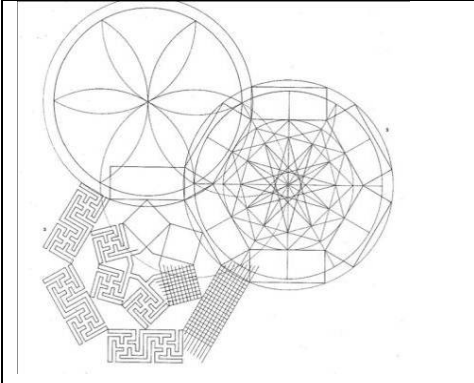
Resim 20; Amasya Gök Medrese Camii Türbe Tamburu (Cemal Emden)

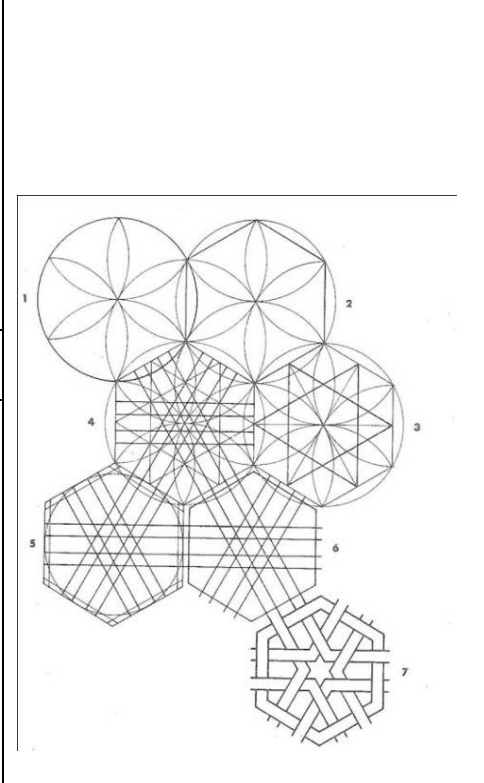
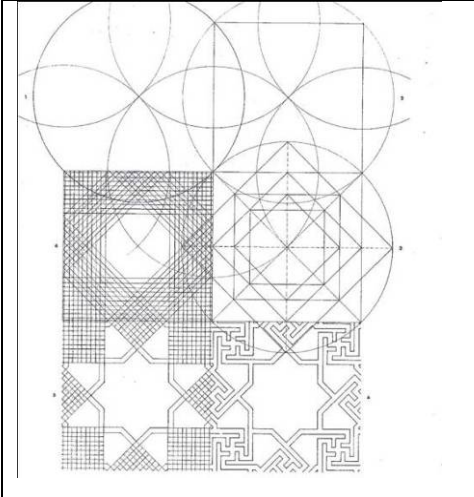
Resim 21; Sivas Keykavus Şifahane Türbesi (Oluş Arık)

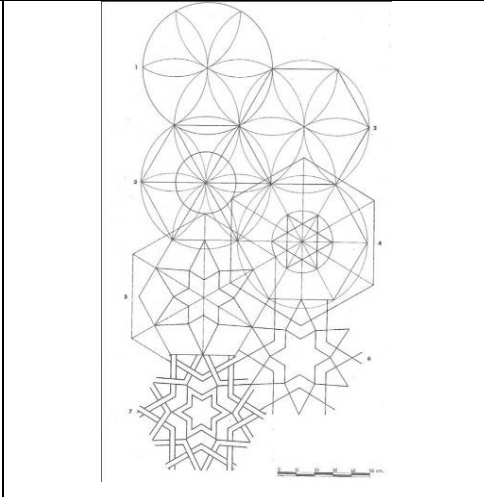
Resim 22; Keykavus Türbesi Kapı Üzerindeki Örgülü Kufi Yazı

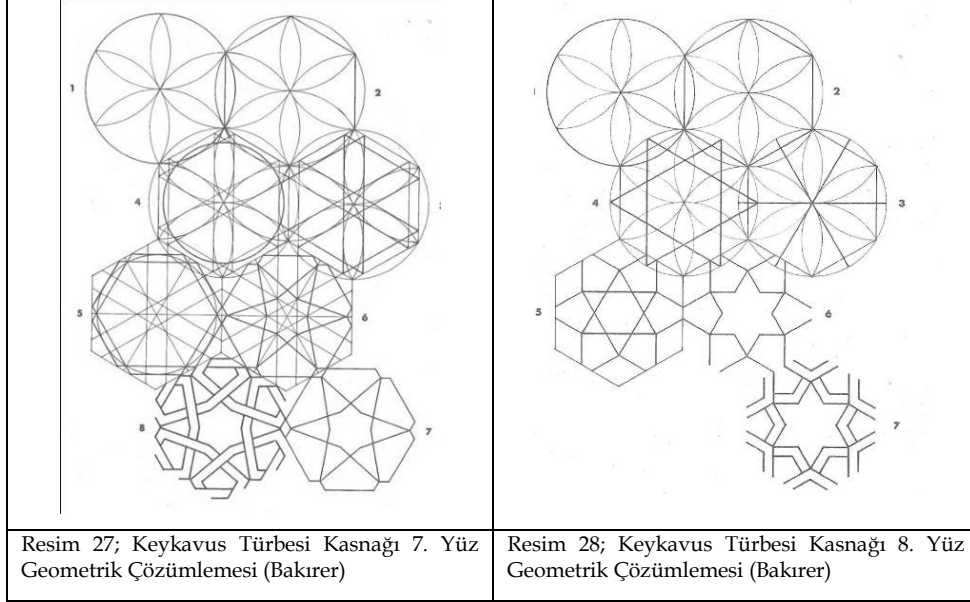

Resim 24 ; Keykavus Türbesi 2. Yüz Geometrik çözümleme (Bakrer)

Resim 23; Keykavus Türbesi Kasmağı 1. Yüz geometrik çözümlemesi (Ömür Bakrer)

4. Kaynaklar

ALTUN, A. (editör) 199, "Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü", İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, İstanbul.

ARIK, M. O., 2007, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini"; (editörler: Gönül Öney , Zehra Çobanlı), "Anadolu' da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ARIK, R.; ARIK O., 2007, 2007, "Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri", Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul.

ASLANAPA, O., 2011, "Türk Sanatı", Remzi Kitabevi, İstanbul.

ASLANAPA, O., 1965, "Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

ASLANAPA, O., 1991, "Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi", Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM Yayını-Sayı 43, Ankara.

BAKIRER, Ö., 2002, "Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Tuğla Örgülerde Kullanılan Özel Derzleme Yöntemleri", Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı XXXII, Ankara.

BAKIRER, Ö., 1971, "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", Vakıflar Dergisi, Ankara. 9. Sayı

- BAKIRER, Ö., 1982, "Kufî Yazıda Geometrik Yorumlar Üzerine Bir Deneme", Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, 1982, sayı 1.
- BAKIRER, Ö., 1981, "Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı", c. I, ODTÜ Yayınları, Ankara 1981.
- BAKIRER, Ö., 2008, "Tuğla Ahşap ve Cam"; Editör; Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY, İstanbul.
- BAŞAR, M.E., 2006, "Sivas'daki Selçuklu Minareleri" , Selçuklu Döneminde Sivas (29 Eylül- 1 Ekim 2005) Sempozyum Bildirileri, Sivas.
- BAŞGELEN, N., 1993, "Çağlar Boyunca Anadolu' da Duvar", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993
- CURAOLTA, G., 2010, " Türkiye Selçuklularından Osmanlılara Sanat", Çeviren Kemal Atakay, YKY, İstanbul.
- DOĞANAY, A., "Büyük Selçuklular", MÜ. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ders Notları
- ERTUĞ, A. 1991, "The Seljuks", Fako, İstanbul.
- FIRAT, S., 1996, "Selçuklu Sanatı", T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARPUZ, H.; ŞİMŞEK, F.; KUŞ, A.; DIVARCI İ., 2008, "Anadolu Selçuklu Eserleri Fotoğraf Albümü", c.I-II, Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları
- KÖPRÜLÜ, İ.; ÜNALDI, U., 1983, "Siirt Ulu Camii ve Minaresi", Röleve ve Restorasyon Dergisi, Ankara, Sayı:5
- KUBAN, D., 2010, "Batıya Göçün Sanatsal Evreleri", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D., 2012, "Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları", YKY, İstanbul, s.123
- KUBAN, D., 2008, "Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı", YKY, İstanbul.
- KÜRKMAN, G., 2005, "Toprak Ateş Sır, Tarihsel Gelişimi ve ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri", Suna ve İnan Kırac Vakfı, İstanbul.
- ÖNEY, G., 1978, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ÖNEY, G., 1987, " İslam Mimarisinde Çini", Ada Yayınları, İzmir.
- ÖNKAL, H., 1996, "Anadolu Selçuklu Türbeleri", Atatürk Kültür dil ve tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- ÖZKUN, Ü. B., 2006, "Selçuklu Mimarisinde Malzeme Kullanımı Ve Sivas Minarelerinin Malzeme Değerlendirmesi", Selçuklu Döneminde Sivas (19 Eylül- 1 Ekim 2005) Sempozyum Bildirileri, Sivas.

ÖZTÜRK, Ş.; KILAVUZ B. N.; KARAKUŞ Ü. C., 2007, "Sürt Ulu Camii Minaresi", Vakıflar Dergisi, Ankara, 30. Sayı, s. 390-393

TAYLA, H., 2007, "Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları", c.I, c.II, Türkiye Anıt ve Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul.

ÜLGEN, A., 1995, "Türk Mimarisinde Minarenin Gelişimi", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul.

YAVUZ, A., T., 2008, "Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri", Editör; Doğan Kuban, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

YETKİN, Ş., 1986, "Anadolu' da Türk Çini Sanatının Gelişmesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.